

Na třetí úrovni je genderový řád tvořen identitou, která představuje vědomí sebe sama jako ženy, či muže u konkrétních osob. Většina lidí sebe sama prožívá a vnímá jako genderované bytosti, k čemuž je vybízí, až nutí okolní svět, který využívá gender jako klíčový organizační princip [Giddens 1991]. Se svojí genderovou příslušností následně spojují svá rozhodnutí o aktivitách, jimž se budou věnovat, a o přáních či hodnotách, o něž budou usilovat. Toto spojení má dva směry – jednak je genderová identita základem pro takové rozhodnutí (*Jsem žena, a proto...*) a jednak je genderová identita využívána zpětně k odůvodnění určitého rozhodnutí (*Udělala jsem toto, protože jsem žena.*). Právě potřeba potvrdit si svoji genderovou identitu a způsob, jakým ji v jednotlivých situacích realizujeme, je důvodem, proč dochází k hluboké genderovanosti mezilidských kontaktů, která byla popsána výše.⁸

Identita zahrnuje i vědomí vlastního těla, jež vnímáme jako výsostně osobní a individuálně specifické. V souvislosti s tím je třeba připomenout koncept somatizace od P. Bourdieu [2000]. Bourdieu ukazuje, jak v procesu socializace dochází k osvojování kulturních hodnot a norm nejen na mentální, ale i tělesné úrovni. Naše těla přizpůsobujeme prostředí, které je organizováno podle genderových i jiných principů (viz úroveň sociálních struktur), a našim představám o tom, jak by těla žen a mužů měla správně vypadat a projevovat se. Následně máme takto disciplinovaná těla tendenci používat jako důkaz „přirozené“ odlišnosti žen a mužů.

3.1.2. Genderové stereotypy

Jak vyplývá z popisu úrovní genderového řádu inspirovaného teorií M. Kimmela, gender má své projevy na společenské, interpersonální a individuální úrovni. Všechny tři se vzájemně posilují a ve svém důsledku formují genderový systém jako velmi stabilní a obtížně změnitelný.

8 Různým pojetím genderové identity a subjektivity, včetně jejich situačních omezení se budu věnovat v dalších částech textu.

Přispívá k tomu i povaha genderových stereotypů, které lze chápat jako symbolický nástroj udržování genderového řádu.

Pojem stereotyp je v sociálních vědách užíván ve významu souboru stabilních představ o určitém objektu, jež významně ovlivňují způsob, jakým je vnímán a hodnocen. Tímto objektem bývá nejčastěji určitá sociální kategorie, tj. osoby s jistým společným znakem, který lze snadno vnějškově rozeznat, například barva pleti, věk či gender.⁹ Představy spojované s touto sociální kategorií jsou generalizované na všechny její příslušníky, čímž může docházet k přehlížení individuálních specifík jedinců. Aronson a kol. definují stereotyp jako „zobecnění týkající se skupiny lidí, kde jsou určité charakteristiky připisovány naprosto všem členům skupiny bez ohledu na skutečnou rozmanitost, která mezi nimi panuje“ [Aronson, Wilson, Akert & Fehr 2012: 363].

Na intrapsychické úrovni je stereotyp paměťovou kategorií, jejímž obsahem je asociace mezi sociální kategorií a určitými charakteristikami [Hnilica 2010]. Stereotyp jako paměťová kategorie pomáhá jedinci organizovat vnímanou realitu a uvozovat ji do souvislostí s dřívějšími zkušenostmi a znalostmi. Protože se obvykle stereotypy týkají sociálních kategorií, mají vliv na budování skupinové příslušnosti a sociální identity [Tajfel 2010]. Na základě stereotypů lze snadno identifikovat cizí skupiny a díky tomu lépe vymezit hranice skupiny vlastní. Navíc stereotypy týkající se cizích skupin (heterostereotypy) mají tendenci být méně diferencované a negativnější než stereotypy týkající se vlastní či pozitivně referenční skupiny (autostereotypy).¹⁰ Na interpersonální úrovni představuje

9 Sociální kategorie je v sociálních vědách označení pro osoby, které sdílejí určitou sadu shodných či obdobných znaků, na jejichž základě jsou rozpoznávány okolím. Mezi osobami ale nemusí existovat osobní vazby (pokud existují, lze použít označení sociální skupina). Sociální kategorie je výsledkem kognitivní kategorizace, která představuje bazální mentální proces lidské psychiky. Prostřednictvím kategorizace jedinec získává orientaci v sociální realitě tím, že jednotlivé prvky přiřazuje k nadřazeným kategoriím se společnými znaky. Kategorizace tedy přispívá k tzv. mentální ekonomii – šetří energii a čas při poznávání reality.

10 Aplikaci konceptu autostereotypů a heterostereotypů do oblasti genderových vztahů se budu věnovat níže.

stereotyp jeden z mechanismů, kterými je ve společnosti udržován informační i strukturální konsenzus. Stereotypy jsou široce přítomné soubory představ, jež si jedinec nejčastěji osvojuje přijetím od druhých. Následně je tedy s druhými osobami sdílí a na jejich základě s nimi snadněji komunikuje. Neznalost či neakceptace určitého stereotypu může vést ke komunikačním neshodám.

Jak bylo uvedeno, stereotypy předpokládají, že určitá sociální kategorie vykazuje určitou sadu charakteristik. Pokud se jedná o nepravdivé a/nebo nemístně generalizované spojení sociální kategorie a určitých charakteristik, je zřejmé, že se jedná o stereotyp, který brání přiléhavému poznání sociální reality. Ovšem pokud se lidé domnívají, že spojení mezi sociální kategorií a charakteristikami je platné, pak jej považují za správný, přiléhavý popis sociální reality.¹¹ I v rámci vědeckých interpretací se můžeme setkat s tím, že souběh charakteristik bývá interpretován jako důkaz, že se nejedná o stereotypy, nýbrž o přesné zachycení reality¹² [Bigler & Liben 2007]. To je však obvykle zavádějící interpretace. Stereotypy jsou totiž nejvíce spojovány se skupinami, o nichž lidé mají relativně málo informací, takže souběh charakteristik je pouze iluzorní. Navíc stereotypy nejsou primárně vyvozovány z pozorované reality, ale naopak toto pozorování řídí. Důkazem pro to je, že lidé obvykle vůbec neprověřují, zda existuje vazba mezi sociální kategorií a některými charakteristikami, které jsou a priori vyloučeny jako irelevantní (v případě genderových kategorií například barva očí).

11 Důležitým aspektem stereotypů je jejich negativní konotace. Označit určitý typ úsudku za stereotypní obvykle znamená, že upozorňujeme na jeho nesprávnost a zjednodušení. Zajímavé ovšem je, že toto negativní hodnocení stereotypního myšlení se nevztahuje na oblast přemýšlení o ženách a mužích. Tam jsou naopak stereotypy označovány vznešeně za „pravdy o ženách a mužích“ většinou považovány za správné a přesné.

12 Bourdieu [2000] v tomto směru ukazuje na význam anatomických rozdílů, od nichž se odvíjí tzv. cirkulární kauzalita mezi pozorováním, somatizací a naturalizací. Protože sociálně podmíněné (vizuální) vnímání konstruuje anatomické rozdíly jako základní a přirozené, používá je zpětně k ospravedlnění správnosti takového vnímání.

Síla stereotypů roste, je-li v nich zahrnut rozměr přirozenosti [Nagel-Docekal 2007]. Výzkumy zabývající se stereotypy ukazují, že lidé předpokládají existenci silnějších rozdílů mezi kategoriemi, pokud je definují na biologické bázi [Hoffman & Hurst 1990]. Odkaz na přírodu dané a tedy univerzálně platné spojení určitých charakteristik s určitou kategorií osob zvyšuje pravděpodobnost, že stereotyp nebude rozporován jako sociální konstrukt (který by na rozdíl od přirozených fenoménů bylo možné změnit). V případě genderu je spojení s přírodou a přirozeností obzvláště silné, neboť nasedá na pohlavní biologické odlišnosti ženských a mužských těl. Podobně silné jsou, respektive byly stereotypy týkající se rasy. Jak uvádí Susan Gelman [2003], některé sociální kategorie více než jiné tendují k esencialismu, což mimo jiné vede k tomu, že jsou s nimi asociovány další nevnímané charakteristiky, které podtrhují přirozenou podobnost uvnitř dané kategorie. V případě rasových stereotypů se jednalo například o představu, že běloši a černoši mají odlišný typ krve.

Genderové stereotypy jsou jedním z mnoha typů stereotypů, které lze v naší společnosti identifikovat. Vyjdeme-li z výše uvedených informací o stereotypech obecně, lze konstatovat, že genderové stereotypy představují ve společnosti široce sdílenou a generalizovanou představu o tom, jaké charakteristiky nesou ženy a jaké muži. K jednotlivým osobám je přístupováno prizmatem těchto zobecněných představ a očekává se, že nesou určité psychické vlastnosti, schopnosti, chování, zájmy atd. Protože jsou genderové stereotypy kulturně podmíněným konstruktem, mění svůj obsah napříč různými společnostmi. Aktuální výzkumy ze zemí euro-americké proveniencí ukazují následující společné jmenovatele genderových stereotypů:¹³ muži jsou asociováni zejména s fyzickou silou, racionalitou, dominancí, orientací na technické oblasti, zatímco ženy jsou

13 V tomto významu jsou genderové stereotypy popisy genderových rolí. Femininní a maskulinní role je specifickým případem sociální role. V sociologii a sociální psychologii je sociální role (respektive genderová role) chápána jako chování očekávané od člověka v určité sociální pozici. Sociální role je vždy vztahová a komplementární (tj. jedna role je smysluplná jen ve spojení s rolí doplňující).

asociovány s fyzickou krásou, afektivitou, submisivitou, orientací na vztahy [Diekman & Eagly 2000; Prentice & Carranza 2002].

Jak je z výčtu patrné, maskulinita a femininita jsou vymezovány ve vzájemné vazbě.¹⁴ Jednotlivé charakteristiky tvoří pomyslné dvojice, například submisivita a dominance, rozum a cit, neživá technika a živé vztahy atd. Stereotypy předpokládají u těchto dichotomních dvojic vzájemně se vylučující vztah, tj. je-li jedna charakteristika spojena s maskulinitou, pak druhá musí být asociována s femininitou, a opačně. Kromě toho ale dvojice charakteristik je kulturně formována jako celek, v němž pro další svébytné charakteristiky již není místo. Uvažujeme-li tedy například dominanci a submisivitu, nelze si představit třetí charakteristiku (a tedy třetí sociální kategorii vedle maskulinity a femininity), která by se vztahovala ke stejné dimenzi. Americká kognitivní psycholožka Carol Martin a její tým k tomu dodávají: „Protože (v případě genderu) existují pouze dvě vzájemně se vylučující skupiny (alespoň v laických přesvědčeních), předpoklad skupinových rozdílů je extrémní. Lidé uvažují tak, že pokud ženy mají určité charakteristiky, pak muži tyto charakteristiky nejspíš nemají (a naopak)” [Martin et al. 1995: 1469].

Z toho vyplývá, že genderové stereotypy představují femininitu a maskulinitu jako odlišné, ale přitom vzájemně komplementární. V rovině interakcí mezi muži a ženami je pak tato komplementarita založena na sexualizaci. Předpokládá se, že ženy a muži jako kategorie jsou k sobě přitahovány biologicky danými sexuálními touhami [Fausto-Sterling 1992]. Tím se prohlubuje rozměr přirozenosti a univerzálnosti v genderových stereotypech. Je-li sexualizace bazálním nastavením vztahů mezi genderovými kategoriemi, pak každý konkrétní vztah mezi ženou

14 Výzkumy docházejí k závěru, že při hodnocení genderových kategorií existuje určitá vnitřní ambivalence. Langford a Mackinnon [2000] identifikovali v hodnocení dvě dimenze. Jednou je mocenská hierarchie vztažená k aktivitě, která favorizuje muže. A druhou je evaluační hierarchie vztažená ke komunikaci, která favorizuje ženy. Podobně na vnitřní heterogenitu postojů k genderovým kategoriím upozorňují ve svém výzkumu Prentice a Carranza [2002]. Tyto konkrétní nálezy jsou navíc v souladu s odlišováním hostilního a benevolentního sexismu [Glick & Fiske 2001, 2004].

a mužem, který se tomu vymyká, je třeba speciálně vyjednat a opakovaně obhajovat. Veřejná obhajoba přátelství mezi dvěma muži či mezi dvěma ženami není vyžadována, ale vůči přátelství mezi ženou a mužem existuje stále zpochybňování, zda vztah nemá romantický až sexuální rozměr, a tedy potřeba osob angažovaných ve vztahu se k povaze přátelství vyjadřovat. Jak uvidíme v analýze vztahů v dětském kolektivu (viz kapitola 8.), nutnost vyjednávání nadstandardních kontaktů mezi chlapcem a dívkou před zbytkem kolektivu ve smyslu normalizace neromantického (nesexualizovaného) vztahu je relativně častá.

Vedle dichotomizace a komplementarity je klíčovým atributem genderových stereotypů homogenizace kategorie žen a kategorie mužů. Kategorie jsou koncipovány jako od sebe vzdálené a přitom vnitřně si podobné. Předpokladem homogenizace je generalizace, v jejímž důsledku dochází k připsání určité sady charakteristik jednotlivým osobám patřícím do dané sociální kategorie a současně k přehlížení jejich specifických charakteristik. Na stereotypech založená představa ženy a představa muže reprezentuje pomyslný průměr dané populace, přičemž rozptyl v rámci populace je uvažován jako velmi malý. Rozdíly mezi osobami uvnitř jedné sociální kategorie se marginalizují, takže vzniká představa o velké vzájemné podobnosti mezi různými ženami a mezi různými muži. A zároveň rozdíly mezi oběma sociálními kategoriemi, které reprezentuje pomyslný „průměrný muž“ a „průměrná žena“ se zvětšují, takže vzniká představa o velké odlišnosti mezi nimi. Oba mentální procesy (marginalizace rozdílů uvnitř kategorie a zvětšování rozdílů mezi kategoriemi) slouží k posílení existujícího třídění, které nám poskytuje jasnou orientaci v sociální realitě plné žen a mužů. Toto třídění je však v mnoha směrech falešné. Reálně si jsou totiž lidé náležejících do genderových kategorií mnohem podobnější, než lze na základě genderových stereotypů předpokládat [Hyde 2005]. Zároveň platí, že rozdíl mezi jednotlivými ženami je značný, stejně jako jejich vzdálenost od pomyslné „průměrné či typické ženy“. Totéž platí o mužích. Rozdílnost „průměrného muže“ a „průměrné ženy“ je ve většině sledovaných charakteristik menší než rozdílnost mezi různými ženami a mezi různými muži. Jinými slovy, genderové stereotypy

vedou k homogenizaci uvnitř kategorií, která zastírá skutečnou variabilitu mezi lidmi.¹⁵

3.1.3. Variabilita a stereotypy

Předchozí úvaha je do značné míry teoretická. Je možné a nutné vůči ní vznést logickou výhradu: *Pokud je variabilita mezi skutečnými ženami a muži tak velká, znamená to, že genderové stereotypy vyzdvihující pouze určitou úzkou podobu maskulinity a femininity nemají žádný reálný vliv.* Výhrada je ovšem platná jen částečně. Jedním protiargumentem je, že genderové stereotypy mohou redukovat přirozeně vysokou variabilitu mezi lidmi tak, že její výsledná míra je menší, než by odpovídalo stavu bez vlivu stereotypů. Hypoteticky tak srovnáváme dispozice jako potenciál, s nímž se člověk narodí a do něhož ještě nezasáhly socio-kulturní vlivy, a strukturu reálně rozvinutých schopností, dovedností a znalostí.

Některé psychologické diagnostické nástroje jsou zaměřeny spíše na měření vrozených dispozic (problematičnost konceptualizace takových testů nyní nechávám stranou), jiné na měření rozvinutosti schopností a úrovně budovaných znalostí či dovedností. Genderové analýzy výsledků získaných těmito typy nástrojů nejsou v plné shodě. Existuje však dostatečné množství důvěryhodných dílčích studií i rozsáhlých meta-analýz, které docházejí k závěru, že rozdíly mezi výsledky žen a mužů v obou typech nástrojů a zvláště v nástrojích zaměřených na dispozice jsou spíše malé či dokonce žádné. Vyústěním těchto výzkumů je tzv. hypotéza genderové podobnosti, jejíž autorkou je americká psychologka Janet S. Hyde

15 Zdůrazněme, že už vytvořené kategorie (stereotypy) jsou používány jako základní platforma při vnímání a poznávání nových jevů, a proto jakékoliv zkreslení, které existuje v původním pojetí kategorií (stereotypů), se dále reprodukuje a dokonce prohlubuje. Lidské vnímání má sklony k tomu, aby v realitě vyhledávalo takové informace, jež se jeví smysluplně. Smysluplnost je přitom do značné míry závislá na předchozích zkušenostech či na dosavadní představě o světě. To znamená, že stereotypy nás vedou k právě takovému nazírání na realitu, které existenci stereotypů potvrdí [Sabini 1995]. Jinými slovy, vidíme to, co si myslíme, že vidět máme, nebo co vidět chceme.

[2005, 2007]. Ke stejným závěrům docházejí i další autoři a autorky, například D. Epstein [1997], C. West a D. Zimmerman [1987] či S. Lindberg et al. [2010] aj.

Konkrétně J. Hyde provedla několik meta-analýz, ve kterých se rozhodla postupovat při testování výsledků žen a mužů opačným způsobem, než je obvyklé. Tradičně se testují rozdíly, avšak ona formulovala hypotézu o shodě výsledků, kterou ověřovala.¹⁶ V meta-analýze 46 meta-analýz různých psychologických charakteristik prokázala, že pouze v několika málo z nich existují signifikantní rozdíly mezi ženami a muži. Největší rozdíly byly prokázány v některých motorických dovednostech a v sexuální chování, v menší míře pak v agresi. Naopak matematické a verbální schopnosti, stejně jako asertivita a sebeúcta vykazovaly jen velmi malé rozdíly pod hranici významnosti¹⁷ [Hyde 2005]. Meta-analýzy výzkumů dětské, adolescentní a dospělé populace naznačují existenci určitých vývojových trendů [Hyde 2007]. Zatímco v nejmladší věkové kategorii jsou genderové rozdíly ve většině charakteristik nulové či jen velmi malé, postupně s věkem tyto rozdíly narůstají. To je interpretováno jako postupná senzitivizace vůči genderovým stereotypům, a tedy jako podpora tvrzení, že vrozené dispozice vykazují větší interindividuální variabilitu než následná úroveň výkonů žen a mužů [Powlisha 2002; Bussey & Bandura 1999]. Nalezené podobnosti mezi výsledky žen a mužů odporují běžnému pohledu prostřednictvím genderových stereotypů, který naopak zdůrazňuje velkou rozdílnost obou skupin v mnoha různých oblastech.¹⁸

Druhým protiargumentem proti kritické tezi o omezeném vlivu stereotypů na realitu je, že přenos genderových stereotypů do konkrétních

16 Přesný postup použitý při meta-analýze obsahuje uvedený text [Hyde 2005].

17 V matematických schopnostech tvoří výjimku vizuospaciální dovednosti, v nichž chlapci/muži dosahují signifikantně lepších výsledků [Halpern et al. 2007].

18 Americká kulturoložka Debbie Epstein [1997] v tomto směru kritizuje i některé z předních teorií týkající se genderového vývoje, které se neúměrně koncentrují na to, že dívky a chlapci jsou ve svém psychologickém vybavení zásadně odlišní. Příkladem je teorie genderových aspektů morálního vývoje americké psycholožky Carrol Gilligan. Podle Epstein takové teorie paradoxně posilují genderovou polarizaci a stereotypy.

životů neprobíhá mechanicky, nýbrž zprostředkovaně a se zapojením řady dalších faktorů. Pokud si tedy jedinec uvědomuje existenci genderových stereotypů, neznamená to, že jejich tlak automaticky cítí také vůči sobě a že mu podléhá. Kombinace s jinými sociálními znaky (věk, rasa, sociální původ atd.) a s osobnostní výbavou může vytvářet specifickou konstelaci, v níž se jedinec vlivu stereotypů může bránit. Ovšem odmítání stereotypů může být identitně náročné, neboť v jeho pozadí stojí riziko sociálních konfliktů až izolace (viz výše rovina interakcí v genderovém řádu).

3.2. Genderová socializace

Tématem, které propojuje sociologický a psychologický pohled na genderovou organizaci společnosti, je proces socializace. Socializace je zastřešující pojem pro takové typy učení, jejichž prostřednictvím si člověk osvojuje hodnoty, normy a vzorce chování, které jsou obvyklé v dané společnosti. Výsledkem socializace je tedy interiorizace těch socio-kulturních faktů, díky nimž člověk rozumí realitě, která ho obklopuje, a dosahuje základní míry porozumění s druhými. To mu umožňuje, aby byl začleněn do společnosti a/nebo subkultury. Standardní na jedince orientované vymezení socializace jako procesu, v němž vrůstá do společnosti, je však třeba doplnit druhým aspektem. Ten je spojen s organizací společnosti jako celku. Jak upozorňuje Hannah Arendt [1994] a další, proces socializace zajišťuje konsenzus a kontinuitu společnosti. A tudíž při hypotetické představě absence procesu socializace dojde ke společenskému rozpadu, neboť aktuálně mezi lidmi nebude panovat alespoň základní sdílení kulturních obsahů, které jim dovolují komunikovat a společně vytvářet nové sociální i hmotné produkty, a dále nebude zajištěna mezigenerační transmise těchto kulturních obsahů.

Z klasických teoretických přístupů k socializaci [např. Mead & Mind 1934; Parsons & Bales 1956] lze vyvodit, že tento proces slouží k rozvoji tří základních skupin charakteristik. První jsou charakteristiky druhové, tj. takové, které náležejí k lidskému druhu a s jejichž potencialitou se lidé rodí. Následně je třeba procesu socializace k tomu, aby se tento lidský